

Nicole Nau (Poznaņas Adama Mickeviča Universitāte)

Par latviešu valodas deklinācijām un konjugācijām

Referāts Letonikas 4. kongresā, Rīgā 2011. gada oktobrī

1. Ievads

Deklinācijas ir lietvārdu, konjugācijas un darbības vārdu locīšanas tipi (klases). Locīšanas tipi atšķiras

- (a) galotnēs, ko lieto vienas un tās pašas gramatiskās nozīmes izteikšanai („gramatiskā nozīme” – piemēram, vienskaitļa datīvs; vienskaitļa pirmā persona);
- (b) celma pazīmēs vienas paradigmas formu veidošanā.

Sal. Nītiņa (2001, 83), runājot par konjugācijām: „[...] darbības vārdu locīšanas tipi tagadnē atšķiras pēc izmantotajām personu galotnēm [...] un vienīgi tām celma pārmaiņām, kādas rodas, veidojot personu formas”. Šo atzinumu var pārnest uz lietvārdu locīšanas tiptiem (deklinācijām), aizvietojojot „personu galotnes/formas” ar „locījumu galotnes/formas”.

Locīšanas klases un to sistēmu noteikšana ir lingvistiskās analīzes un interpretācijas rezultāts.

Deklinācijas un konjugācijas ir valodas apraksta, nevis pašas valodas daļas. Apraksti atšķiras, starp citu, tāpēc, ka tiem ir dažādi mērķi (piemēram, vēsturiskas attīstības parādīšanai der cits apraksts nekā valodas mācībām).

Mans mērķis ir veidot šādu aprakstu, kas

- parāda latviešu valodas sistēmu un tās likumsakarības no sinhroniskā skatpunkta;
- ir skaidrs, vienkāršs un pārskatāms (bez pretrunām, bez liekas informācijas);
- atļauj salīdzināt latviešu valodu ar citām valodām, sevišķi ar radniecīgām (latgaliešu, lietuviešu);
- ir lietojams latviešu kā otras valodas vai kā svešvalodas mācīšanā.

Deklinācijas un konjugācijas neietver visu informāciju par attiecīgo leksēmu morfoloģiju, bet tikai svarīgāko informāciju par paradigmām. Tās balstās regulāros un produktīvos morfoloģiskos procesos.

Manā izpratnē deklinācijas un konjugācijas nav leksēmu klases, bet paradigmu klases. Visas vienas leksēmas vārdformas var kārtot vienā paradigmā vai arī sadalīt vairākās daļējās paradigmās. Es savā aprakstā piedāvāju atsevišķas paradigmas lietvārdu locīšanā vienskaitlī un daudzskaitlī, darbības vārdu locīšanā – tagadnē un pagātnē. Attiecīgi nošķiru vienskaitļa un daudzskaitļa deklinācijas, tagadnes un pagātnes konjugācijas.

2. Deklinācijas

No sinhroniskā viedokļa, latviešu deklinācijas atšķiras galotņu izvēlē, nevis celma īpašībās. Ar to latviešu valoda atšķiras no latgaliešu valodas, kur būtiska ir opozīcija mīkstie / cietie celmi (sk. Nau, 2011). Latviešu valodā deklināciju atšķirības pazīmes ir raksturīgais patskanis un dzimte.

Tomēr ar šīm pazīmēm vien nevar veidot latviešu valodas deklināciju sistēmu, jo patskaņi /a/ un /i/ ir raksturīgi divām deklinācijām un vienā deklinācijā var būt gan sieviešu, gan vīriešu dzimtes lietvārdi. Tāpēc termini am-, ai-, ei- deklinācija (etc.) der tikai nosacīti.

Vienskaitlī ir vairāk deklināciju nekā daudzskaitlī.

Latviešu lietvārda locīšanā ir īpatnēja likumsakarība: vienskaitļa datīva galotni nosaka ne tikai deklinācija, bet arī lietvārda dzimte. Daudzskaitlī tā nav.

Ārpus deklinācijām ir (a) nelokāmie lietvārdi (*kino, ragū*), (b) atgriezeniskie lietvārdi (*tikšanās*), (c) lietvārdi, kas ir leksikalizējušies no īpašības vārdiem ar noteikto galotni (*smagais, sīkais*).

Produktīvas un regulāras ir nominatīva, ģenitīva, datīva, akuzatīva un lokatīva formas. Tikai tās jābūda tabulās.

Vokatīva formas nav nedz regulāras, nedz produktīvas: atsevišķu vokatīvu (tādu, kas nesakrīt ar nominatīvu) neveido no visiem lietvārdiem, tās veidošana neizriet viennozīmīgi no lietvārda paradigmas piederības kādai deklinācijai (piemēram, *kungs! – profesors! – biedri!*). Vokatīva veidošana latviešu valodā drīzāk apskatāma vārddarināšanā nekā formveidošanā.

Instrumentālim nav atsevišķas vārdformas, tāpēc to iekļaušana tabulās ir lieka. Ja vispār atzīst instrumentāli par latviešu valodas locījumu, tad vienkārši jākonstatē likumsakarība, ka vienskaitlī tā formas sakrīt ar akuzatīvu, bet daudzskaitlī – ar datīvu. Instrumentāļa problēma latviešu valodā drīzāk ir jāapspriež sintaksē, nevis morfoloģijā.

Manis piedāvātā sistēma visai maz atšķiras no tradicionālās:

Vienskaitļa deklinācijas ('a = galotne a + līdzskaņu mija)

Nosaukums	I	II	III	IV	V	VI
Dzimte	v.	v.	v.	s. (v.)	s. (v.)	s. (v.)
Piemērs	<i>tēv- / vēj-</i>	<i>brāl-</i>	<i>liet-</i>	<i>mās- (puik-)</i>	<i>māt- (bend-)</i>	<i>ugun- (ūden-)</i>
Nominatīvs	-s / -š	-is	-us	-a	-e	-s
Ģenitīvs	-a	'a	-us	-as	-es	-s
Datīvs	-am	-im	-um	-ai (-am)	-ei (-em)	-ij (-im)
Akuzatīvs	-u	-i	-u	-u	-i	-i
Lokatīvs	-ā	-ī	-ū	-ā	-ē	-ī

Piezīmes

I dekl.: dažiem lietvārdiem, kuru celms beidzas ar -j, -ļ, -ņ, vai -r, nominatīva galotne ir -š (ir atsevišķi jāapraksta, kuros gadījumos tā ir vai nav)

IV, V, VI dekl.: vīriešu dzimtes lietvārdiem datīva galotne beidzas ar -m (citiem vārdiem, datīva galotne = raksturīgais patskanis + m)

Daudzskaitļa deklinācijas ('u = galotne u + līdzskaņu mija)

Nosaukums	I	IV	V	VI
Dzimte	v.	s. (v.)	s. (v.)	s. (v.)
Piemērs	<i>tēv-, vēj-, brāl-, liet-, ūdeņ-</i>	<i>mās-, puik-</i>	<i>māt-, bend-</i>	<i>ugun-, ļaud-</i>
Nominatīvs	-i	-as	-es	-is
Ģenitīvs	-u	-u	'u / -u	'u / -u
Datīvs	-iem	-ām	-ēm	-īm
Akuzatīvs	-us	-as	-es	-is
Lokatīvs	-uos	-ās	-ēs	-īs

Piezīmes

V, VI dekl.: dažiem lietvārdiem ģenitīva formā notiek līdzskaņu mija, citiem nenotiek (ir atsevišķi jāapraksta, kuros gadījumos tā ir vai nav)

Sakari starp vienskaitļa un daudzskaitļa deklinācijām (tiem lietvārdiem, kam ir abi skaitļi)

vsk. I -> dsk. I; vsk. IV -> dsk. IV; vsk. V -> dsk. V; vsk. VI + s. dzimte = -> dsk. VI

vsk. III -> dsk. I

vsk. II -> dsk. I (daudzskaitļa celms atšķiras no vienskaitļa celma ar līdzskaņu maiņu)

vsk. VI + v. dzimte -> dsk. I (daudzskaitļa celms atšķiras no vienskaitļa celma ar līdzskaņu maiņu)

3. Konjugācijas

Ja idealījumu konjugācijas balsta uz tādiem pašiem principiem kā iedalījumu deklinācijās (un tas, manuprāt, būtu vēlams), tad nonāk pie citas sistēmas nekā izmantota latviešu tradicionālajā gramatikā. Tradicionālajā sistēmā par galveno kritēriju izvēlētas tagadnes un pagātnes celmu īpašības, bet personu galotņu izvēles loma ir neskaidra – III konjugācijā tā nošķir apakšgrupas (*viņš dzird / viņš las-a*), bet I konjugācijas atšķirīgās vsk. 2. personas galotnes (*tu brauc / tu prot-i*) klasifikācijā vispār nav ņemtas vērā. Tiem, kas mācās latviešu valodu kā svešvalodu, tradicionālā sistēma nedod pietiekami daudz informācijas par to, kā pareizi veidot tagadnes formas. Šo divu iemeslu dēļ piedāvāju atteikties no tradīcijas un nonākt pie citas konjugācijas izpratnes latviešu valodas aprakstos. Līdzīgas domas ir pauduši Andronovs (1997) un Nītiņa (2001). Tradicionālajam iedalījumam bez šaubām ir savas vērtības, to var saglabāt, lietojot citu terminu (tātad nesaucot par konjugācijām).

Nītiņa (2001) ir piedāvājusi konjugācijas, kas atšķiras pirmkārt personu galotņu izvēlē. Tagadnē viņas sistēmā ir piecas konjugācijas:

Tagadnes konjugācijas pēc Nītiņa (2001), mana notācija (' = līdzskaņu mija $k > c$, $g > dz$)

	tag. 1. konj.	tag. 2. konj.	tag. 3. konj.	tag. 4. konj.	tag. 5. konj.
Piemērs (tagadnes celms)	<i>las-, zin-</i>	<i>dzird-, prot-</i>	<i>brauc-, laiž-</i>	<i>nāk-</i>	<i>strādāj-</i>
1sg	-u	-u	-u	-u	-u
2sg	-i	-i	-	'	- (celms bez -j)
3	-a	-	-	-	- (celms bez -j)
1pl	-ām	-am	-am	-am	-am
2pl	-āt	-at	-at	-at	-at

Konjugāciju sistēmu papildina divas likumsakarības (Nītiņa 2001, 84):

- par šauru un platu e; (aktuāls vairākās konjugācijās)
- „verbiem, kuru tagadnes celmā realizējas līdzskaņu mija $p - pj$, $b - bj$ [...], vienskaitļa 2. personā šī mija nenotiek”. (aktuāls 3. konjugācija: *tu laid*, *viņš laiž*)

Nītiņas sistēma ir loģiska un vienkārša, tāpēc tā ir atbalstāma. Jautājums varētu rasties par 5. konjugāciju. Neparasts ir uzskats, ka vsk. 2. un 3. personas formas veidojas, atmetot celma pēdējo līdzskani (tagadnes celms *strādāj*, personas formas *strādā*). Es sliecos par labu citai analīzei: tagadnes

celms beidzas ar garu patskani (vai divskani), bet pirms galotnēm, kas sākas ar patskani, tiek ievietots -j-, kas nepieder ne pie celma, ne galotnes. Cita interpretācijas iespēja – celms šajos gadījumos tiek paplašināts ar -j-, tāpat tagadnes celmam ir divi varianti – *strādā* un *strādāj*.

Diskusijai piedāvāju vēl mazliet citu sistēmu. Nedomāju, ka tā ir labāka par Nītiņas sistēmu, bet uzskatu, ka ir vērts padomāt un apspriest vairākas iespējas.

Tagadnes konjugācijas: alternatīva (‘ = līdzskaņu mija k > c, d > ž utt.; “ = līdzskaņu mija ž > d utt.)

	garš celms (pirms patskaņa + j)	īss celms		
Piemērs	<i>strādā-</i>	<i>las-, zin-</i>	<i>dzird-, prot- / sēž-</i>	<i>brauc- / nāk- / laiž-</i>
1sg	-u	-u	-u	-u
2sg	-	-i	-i / “i	- / ‘ / “
3	-	-a	-	-
1pl	-am	-ām	-am	-am
2pl	-at	-āt	-at	-at

Pagātnē tikai nosacīti, pēc celma īpašībām, var nošķirt divas konjugācijas. Personu galotnes ir tās pašas, tāpēc varētu arī uzskatīt, ka pagātnē konjugāciju (atšķirīgu locīšanas tipu) nav.

Pagātnes konjugācija

	garš celms (pirms patskaņa + j)	īss celms
Piemērs	<i>strādā-, lasī-, zinā-, dzirdē-</i>	<i>brauc-, nāc-, laid-</i>
1sg	-u	-u
2sg	-i	-i
3	-a	-a
1pl	-ām	-ām
2pl	-āt	-āt

Ceru, ka šis īsais ideju izklāsts būs noderīgs diskusijai par latviešu valodas locīšanas sistēmas aprakstu topošajā akadēmiskajā gramatikā.

Nicole Nau, 2011. gada oktobris

Literatūra

Andronovs, Aleksejs. 1997. Pārdomas par verba locīšanu latviešu valodā. *Latvijas Zinātņu akadēmijas vēstis*, 51. sējums, 3./4. numurs, 30–35.

Nau, Nicole. 2011. Declension classes in Latvian and Latgalian: Morphemics vs. Morphophonology. *Baltic Linguistics* 2, 141–177.

Nītiņa, Daina. 2001. *Latviešu valodas morfoloģija*. Rīga: RTU.